

علوم قرآنی

آیت الله محمد هادی معرفت

تهران

۱۳۹۴

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۱۱	فصل اول: قُرَاء و قرائات سبع
۱۲	تعريف قرائت
۱۳	عوامل اختلاف قرائات
۱۴	۱. ابتدایی بودن خط
۱۶	۲. بی نقطه بودن حروف
۱۷	۳. خالی بودن از علایم و حرکات
۱۸	۴. نبودن الف در کلمات
۲۰	قُرَاء سبعه و راویان آنها
۲۱	قراء عشرة
۲۱	قراء اربعة عشر
۲۲	تواتر قرائات سبع
۲۳	اصطلاح تواتر
۲۴	سندهای تشریفاتی
۲۶	اخبار آحاد نه متواتر
۲۷	مخالفت بزرگان با قُرَاء
۳۲	حدیث احرف سبعه
۳۳	روایات اهل بیت
۳۵	روایات اهل سنت
۴۶	حدیث سبعة احرف در رابطه با قرائات سبع

صفحه	عنوان
۴۸	خلاصه بحث
۴۹	ضابطه تشخیص قرائت صحیح
۵۰	ضابطه مورد قبول
۵۵	تدوین قرائتهای معروف
۵۸	انحصار قرائتها به هفت قرائت
۶۶	ویژگی قرائت حفص
۷۳	آیا حفص مخالفتی با عاصم دارد؟
۷۴	رابطه ناگسستگی شیعه با قرآن
۷۷	حجیت قرائات سبع
۷۹	فصل دوم: حجیت ظواهر قرآن
۸۷	وحيانی بودن ساختار قرآن
۹۰	مقصود از حجیت ظواهر کتاب چیست؟
۹۲	دلایل فرضی
۹۳	تفسیر و تأویل
۹۵	ظهر و بطن
۹۷	ضابطه تأویل
۱۰۱	فصل سوم: دلالت در قرآن
۱۰۱	اقسام دلالت
۱۰۴	مفهوم و منطوق
۱۰۵	قصر و اختصاص
۱۰۶	ادوات قصر
۱۰۸	عام و خاص
۱۰۹	ألفاظ عموم
۱۱۰	تخصیص عام
۱۱۲	مطلق و مقید
۱۱۳	مُجْمَل و مُبَيَّن

صفحه	عنوان
۱۱۴	سبب اجمال
۱۱۵	اقسام تبیین
۱۱۶	حقیقت و مجاز
۱۱۷	مجاز مرگب
۱۱۸	مجاز در اسناد
۱۱۸	أصالة الحقیقه
۱۱۹	تشبیه و استعاره
۱۲۰	انواع تشبیه
۱۲۲	انواع استعاره
۱۲۶	کنایه و تعریض
۱۲۷	فصل چهارم: وجوه و نظائر در قرآن
۱۲۹	تعریف وجوه و نظائر
۱۳۱	اقسام وجوه و نظائر
۱۳۹	لغات غریبه
۱۴۰	لغات قبایل
۱۴۱	واژه‌های غیر عربی
۱۴۴	حروف مقطعه
۱۴۵	نظریه‌های مختلف درباره حروف مقطعه
۱۴۹	استفاده از رایانه درباره حروف مقطعه
۱۵۱	فصل پنجم: محکم و متشابه
۱۵۱	متشابهات در قرآن
۱۵۲	احکام و تشابه
۱۵۴	تشابه شأنی (نوعی)
۱۵۵	تشابه اصلی و عرضی
۱۵۹	تشابه در تفسیر دیگران
۱۶۱	دو فرضیه دیگر

صفحه	عنوان
۱۶۴	چرا در قرآن تشابه وجود دارد؟
۱۶۷	تأویل متشابهات را چه کسی می‌داند؟
۱۷۲	نمونه‌هایی از آیات متشابهه
۱۷۲	صفات جمال و جلال
۱۷۶	نفی تحیز
۱۸۱	مسئله رؤیت
۱۸۴	اعضاء و جوارح
۱۸۶	اراده و اختیار
۱۸۷	فرضیه کسب
۱۸۹	افعال اختیاری
۱۹۲	اضلال یا خذلان
۱۹۳	ختم و طبع
۱۹۵	فصل ششم: نسخ در قرآن
۱۹۵	اهمیت بحث نسخ
۱۹۶	حکمت نسخ
۱۹۸	تعریف نسخ
۱۹۹	شرایط نسخ
۲۰۰	حقیقت نسخ
۲۰۱	تشابه نسخ و بدا
۲۰۱	انواع نسخ در قرآن
۲۰۲	۱. نسخ آیه و محتوا با هم
۲۰۴	۲. نسخ آیه به تنهایی
۲۰۵	۳. نسخ محتوا به تنهایی
۲۱۲	۴. نسخ مشروط
۲۱۴	تعداد آیات منسوخه
۲۱۶	شبهات پیرامون نسخ

صفحه	عنوان
۲۱۸	فصل هفتم: اعجاز قرآن
۲۱۹	پیشینه بحث
۲۲۰	معجزه یک ضرورت دفاعی
۲۲۶	تشخیص اعجاز
۲۲۹	وجوه اعجاز قرآن
۲۳۹	تحدی قرآن
۲۳۹	مراحل تحدی
۲۴۱	تحدی در برتری سخن
۲۴۳	ابعاد اعجاز
۲۴۳	۱. اعجاز بیانی
۲۴۴	الف) گزینش کلمات
۲۴۶	ب) سبک و شیوه بیان
۲۴۷	ج) نظم آهنگ قرآن
۲۵۹	د) وحدت موضوعی یا تناسب معنوی آیات
۲۶۴	و) نکته‌ها و ظرافتها
۲۶۵	۲. اعجاز علمی
۲۷۱	نمونه‌هایی از اشارات علمی
۲۷۹	۳. اعجاز تشریحی
۲۸۱	معارف و احکام
۲۹۱	فصل هشتم: قصص قرآن
۲۹۲	نقش قصه
۲۹۲	ویژگیهای قصص قرآنی
۲۹۲	۱. گزینش در قصه
۲۹۳	۲. واقع‌گرایی مطلق
۲۹۴	۳. تربیت و آموزش
۲۹۶	اهداف قصه
۳۰۲	واقعیت قصه‌های قرآنی

صفحه	عنوان
۳۰۵	راز تکرار در قصص قرآنی
۳۱۰	تفاوت قصه‌های قرآن و عهدین
۳۱۷	فصل نهم: سوگندهای قرآن
۳۱۹	سوگندهای صریح قرآن
۳۲۱	سوگندهای منفی قرآن
۳۲۲	آیا سوگند منفی سوگند است؟
۳۲۵	سوگندهای تقدیری
۳۲۵	لام مُوطَّئَه و تقدیر سوگند
۳۲۸	عطف سوگند
۳۲۸	مواد سوگند در قرآن
۳۳۲	فصل دهم: امثال قرآن
۳۳۳	ایجاز، ایفاء، حسن بیان
۳۳۶	ضرب‌المثلهای قرآن
۳۳۷	انواع تمثیل در قرآن
۳۳۷	الف) مفاهیم ذهنی که به صورت محسوس آمده‌اند
۳۳۷	ب) حالات نفسانی و معنوی که به تجسد در آمده‌اند
۳۳۸	ج) ترسیم نمونه‌های شاخص انسانی
۳۳۹	د) ترسیم حوادث جاری
۳۴۲	ه) ترسیم اوصاف عینی
۳۴۳	و) ترسیم داستانهای مورد ضرب‌المثل
۳۴۷	نمونه‌هایی از مثلهای برگرفته از قرآن
۳۵۰	منابع و مآخذ

مقدمه

قرآن یگانه کتاب آسمانی است که از بدو نزول تا کنون و برای همیشه سلامت و اصالت خویش را حفظ کرده و خواهد کرد. بحث درباره این کتاب مقدس یک ضرورت خدانشناسی است تا از نزدیک با کلمات و گفتار ناب الهی آشنا شویم. اکنون نظری به اشتقاق واژه قرآن و سپس شرح اصطلاح علوم قرآنی و پیشینه بحث داریم.

قرآن به عنوان نام کتاب آسمانی نازل شده بر پیامبر ﷺ اسلام بیش از پنجاه بار تکرار شده است. این واژه از ریشه قرأ به معنای خواندن گرفته شده است. همزه در اصل واو بوده و از ماده قَرَوَ به معنای گرد آوردن است، زیرا قاری در هنگام تلاوت، کلمات و حروف را گرد هم می آورد، نظیر کتاب و کتابت که در اصل به معنای جَمَعَ بوده، چنانچه راغب می گوید.

قرآن مصدر است همچون غفران، رجحان و کفران. «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْءَانَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْءَانَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا»^۱.

در اشتقاق کلمه قرآن اختلاف نظر وجود دارد. بیشتر بر آن اند که از ریشه قرأ در اصل قَرَوَ گرفته شده است. ابن فارس (م ۳۹۵) می گوید: قاف، راء و حرف معتل، اصل صحیحی است که بر جمع و اجتماع دلالت کند. قریه (روستا) از همین ریشه است به این جهت که مردم در آن گرد آیند ... می گویند: قرآن نیز از همین ریشه است به آن جهت که احکام و قصص و جز آن را در خود گرد آورده است.^۲ راغب

۱. اسراء، ۷۸.

۲. معجم مقاییس اللغة، ج ۵، ص ۷۸-۷۹.

اصفهانى (م ۵۰۲) در ماده قرو مى گوید: قرآن در اصل مصدر است مانند کفران و رجحان، چنانچه در آیه آمده: «إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ»^۱ و به گونه اختصاص، نام کتاب آسمانى است که بر پیامبر اسلام ﷺ نازل گردیده و به اصطلاح علم بر آن است و بدان جهت قرآن گفته شده که نتایج و ثمرات تمامى کتب آسمانى را جامع است.^۲

بنابراین قرآن در اصل مصدر و مبنی للمفعول و به معنای مایثراً بوده و برای کتاب آسمانى نازل شده بر پیامبر اسلام اسم علم است.

این واژه اصالت عربی دارد و بسی اشتباه است گفتار برخی که آن را واژه دخیل دانسته و اصالت عربی آن را منکرند و مى گویند از اصل سریانی گرفته شده که قریانه بوده است و به معنای تلاوت آیات و نصوص آسمانى است. پوشیده نیست که لغتهای شرقی احیاناً مشترکاتی دارند، این دلیل آن نمی شود که لغتی از لغت دیگر گرفته شده باشد، بلکه دلیل بر آن است که این لغات اصل مشترکی دارند. به علاوه از کجا معلوم که سریانی از عربی نگرفته باشد. عمده آنکه فرق میان لغات وارده و لغات اصیله وجود اشتقاق است. هر واژه که اشتقاق دارد اصیل است، به ویژه اگر اشتقاق فراوان داشته باشد مانند قرآن و کتاب.

«علوم قرآنی» علمی است که در آن درباره مسائل مرتبط با شناخت قرآن و شئون مختلف آن بحث می شود. فرق میان «علوم قرآنی» و «معارف قرآنی» آن است که علوم قرآنی بحثی بیرونی است و به درون و محتوای قرآن از جنبه تفسیری نمی پردازد، اما معارف قرآنی کاملاً با مطالب درونی قرآن و محتوای آن سر و کار داشته و یک نوع تفسیر موضوعی است.

در علوم قرآنی مباحثی چون وحی و نزول قرآن، مدت و ترتیب نزول، اسباب نزول، جمع و تألیف قرآن، کاتبان وحی، یکسان کردن مصحفها، پیدایش قرائات و

۱. قیامه، ۱۷-۱۸.

۲. مفردات، ص ۴۰۱-۴۰۲.

منشأ اختلاف در قرائت قرآن، حجیت و عدم تحریف قرآن، مسئله نسخ در قرآن، پیدایش مشابهاًت در قرآن، اعجاز قرآن و ... مطرح می‌شود و چون هر یک از این مسائل در چهارچوب خود استقلال دارد و علمی جدا شناخته می‌شود؛ از این رو این علم با صیغه جمع (علوم) به کار رفته است.

ضرورت بحث در علوم قرآنی از آن جهت است که تا قرآن کاملاً شناخته نشود و ثابت نگردد که کلام الهی است، پرداختن به محتوای آن موردی نخواهد داشت؛ مثلاً برای رسیدن به نص اصلی که بر پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نازل شده است، باید روشن شود که آیا تمامی قرائتها یا برخی از آنها با نص نازل شده مطابق هست یا نه؟ همچنین در مسئله نسخ، تشخیص آیه منسوخ از ناسخ برای شناخت احکام یک ضرورت مسلم است. البته نسخ به معنای اعم که شامل تخصیص و تقیید نیز می‌شود و یا مسئله مشابهاًت در قرآن که بدون تشخیص این جهت در آیات، استنباط احکام و استفاده از مفاهیم عالیة قرآن به درستی ممکن نیست. از این مثالها ملاحظه می‌شود که هر یک از مسائل علوم قرآنی در جای خود، نقش مهمی در بهره‌گیری از محتوای قرآن ایفا می‌کند.

پیشینه علوم قرآنی

بحث درباره قرآن و شناخت مسائل مختلف آن، از همان دوران نخست مطرح بوده و همواره در طول تاریخ، بزرگان و دانش‌پژوهان در این زمینه به بحث و گفتگو نشسته و آثار نفیس و گرانبهایی از خود به یادگار گذاشته‌اند و این مطالعات پیوسته ادامه داشته و دارد.

بر پایه مدارک موجود، اولین کسی که درباره قرآن به بحث پرداخت، یحیی بن یعمر شاگرد ابوالاسود دؤلی (م ۸۹) بوده است. وی کتابی در فن قرائت قرآن، در روستای واسط، نگاشت که شامل انواع قرائتهای مختلف آن دوره است. سپس حسن بصری (م ۱۱۰) کتابی در عدد آیات قرآن نوشت. در اینجا به ذکر نام برخی از محققان و مؤلفان و آثار آنان فهرستوار اشاره می‌شود:

رساله‌ای در اختلاف مصاحف عثمانی و رساله‌ای در وقف و وصل در قرآن	عبدالله بن عامر یحصبی (م ۱۱۸)
کتاب الوقوف	شبیبة بن نصاح مدنی (م ۱۳۰)
کتابی در فن قرائات	ابان بن تغلب (م ۱۴۱)
کتابی در احکام القرآن	محمد بن سائب کلیبی (م ۱۴۶)
کتابی درباره آیات متشابهات	مقاتل بن سلیمان (م ۱۵۰)
کتاب وقف و ابتدا و قرائات	ابوعمر و علاء بن زبان تمیمی (م ۱۵۴)
کتابی در فن قرائات	حمزة بن حبیب، یکی از قراء سبعة (م ۱۵۶)
کتاب معانی القرآن در سه مجلد و کتاب اختلاف اهل کوفه و بصره و شام در مصاحف و کتاب جمع و تشنیه در قرآن	یحیی بن زیاد فراء (م ۲۰۷)
کتاب رغیب در علوم قرآنی و غلط رجال	محمد بن عمر واقدی (م ۲۰۷)
کتاب اعجاز القرآن در دو جزء و معانی القرآن	ابوعبیده معمر بن المثنی (م ۲۰۹)
کتاب فضائل القرآن، المقصور و الممدود در فن قرائات، غریب القرآن، ناسخ و منسوخ و اعجاز القرآن	ابوعبیده قاسم بن سلام (م ۲۲۴)
کتابی در اسباب نزول	علی بن مدینی (م ۲۳۴)
کتاب ناسخ و منسوخ	احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی (م حدود ۲۵۰)
هزار بیت (القیه) در غریب الفاظ قرآنی	ابوزرعه عراقی (م ۲۶۴)
ثواب القرآن و کتاب القرائة	ابوعبدالله احمد بن محمد بن سیار (م ۲۶۸)
تأویل مشکل القرآن، تفسیر غریب القرآن، اعراب القرآن و قرائات	ابومحمد عبدالله بن مسلم (ابن قتیبة) (م ۲۷۶)
کتاب اعراب القرآن	ابوالعباس محمد بن یزید میرد نحوی (م ۲۸۶)
کتاب فضائل القرآن و نیز کتابی درباره سوره‌هایی که در مکه و مدینه نازل شده است.	ابوعبدالله محمد بن ایوب بن ضریرس (م ۲۹۴)
رساله‌ای در انواع آیات قرآن	ابوالقاسم سعد بن عبدالله اشعری قمی (م ۲۹۹)
کتابی در اعجاز قرآن	محمد بن زید واسطی متکلم امامی (م ۳۰۷)
کتاب الحاوی در علوم قرآنی در ۲۷ جزء	محمد بن خلف بن مرزبان (م ۳۰۹)

ابومحمد حسن بن موسی نوبختی (م ۳۱۰)	کتاب التنزیه و ذکر مشابیهات القرآن
ابوبکر بن ابی داوود عبدالله بن سلیمان سجستانی (م ۳۱۶)	کتاب معروف المصاحف و الناسخ و المنسوخ و رساله ای در قرائات
ابن درید ابوبکر محمد بن حسن ازدی (م ۳۲۱)	کتابی در غریب القرآن
ابن مجاهد ابوبکر احمد بن موسی (م ۳۲۴)	کتاب السبعة فی القراءات
ابوالبرکات عبدالرحمان انباری (م ۳۲۸)	البيان فی اعراب القرآن و عجائب علوم القرآن
ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۹)	کتاب فضائل القرآن
ابوبکر محمد بن عزیز سجستانی (م ۳۳۰)	کتاب معروف غریب القرآن
ابوجعفر احمد بن محمد نحاس (م ۳۳۸)	کتاب اعراب القرآن، الناسخ و المنسوخ و معانی القرآن
ابومحمد قصاب محمد بن علی کرخی (م حدود ۳۶۰)	کتاب نکت القرآن
ابوبکر احمد بن علی رازی جصاص (م ۳۷۰)	کتاب احکام القرآن در سه جلد
ابوعلی فارسی (م ۳۷۷)	کتاب الحجته فی القراءات
ابوالحسن عباد بن عباس (م ۳۸۵)	کتابی در احکام القرآن
ابوالحسن علی بن عیسی رمانی (م ۳۸۶)	کتاب النکت فی اعجاز القرآن
محمد بن علی ادفوئی (م ۳۸۸)	کتاب الاستغناء در علوم قرآنی در ۲۰ مجلد
ابوسلیمان حمد بن محمد بستی خطابی (م ۳۸۸)	کتاب بیان اعجاز القرآن
ابوبکر محمد بن طیب باقلانی (م ۴۰۳)	کتاب اعجاز القرآن
ابوالحسن محمد بن الحسین شریف رضی (م ۴۰۴)	تلخیص البیان در مجازات قرآن و حقائق التأویل در متشابه قرآن
ابوزرعه عبدالرحمان بن محمد (م حدود ۴۱۰)	کتاب حجة القرائات
هبة الله، ابن سلامة (م ۴۱۰)	کتاب الناسخ و المنسوخ
ابوعبدالله محمد بن محمد بن النعمان (شیخ مفید) (م ۴۱۳)	اعجاز القرآن و البیان
ابوالحسن عمادالدین قاضی عبدالجبار (م ۴۱۵)	متشابه القرآن و تنزیه القرآن عن المصاعن
ابوالقاسم حسین بن علی مغربی (م ۴۱۸)	خصائص القرآن
ابوالحسن علی بن ابراهیم حوفی (م ۴۳۰)	البرهان فی علوم القرآن
ابومحمد مکی بن ابی طالب (م ۴۳۷)	الکشف عن وجوه القراءات السبع در دو جزء

ابوعمر و دانی (م ۴۴۴)	التیسیر در قرائات سبع و المحکم در نقطه گذاری مصحف و المقنع در رسم الخط مصحف
ابومحمد علی بن احمد بن حزم ظاهری (م ۴۵۶)	الناسخ و المنسوخ
ابوالحسن علی بن احمد واحدی نیشابوری (م ۴۶۸)	اسباب النزول و فضائل القرآن
ابوبکر عبدالقاهر جرجانی (م ۴۷۱)	الرسالة الشافية در اعجاز قرآن و دلائل الاعجاز
ابوالقاسم حسین بن محمد راغب اصفهانی (م ۵۰۲)	المفردات در الفاظ غریبه قرآن
ابوبکر محمد بن عبدالله ابن العربی (م ۵۴۳)	احکام القرآن در چهار مجلد
محمود بن حمزة بن نصر کرمانی (م حدود ۵۵۰)	اسرار التکرار فی القرآن
ابوجعفر محمد بن علی بن شهر آشوب (م ۵۸۸)	متشابهات القرآن و مختلفه
ابومحمد قاسم بن فیره شاطبی (م ۵۹۰)	حرز الامانی، قصیده معروف در قرائات سبع
ابوالفرج عبدالرحمان بن علی بن جوزی (م ۵۹۷)	فنون الأفسان فی عجائب علوم القرآن و المجتبی فی علوم القرآن
ابوالبقاء عبدالله بن الحسین عکبری (م ۶۱۶)	املاء مامن به الرحمان در اعراب قرآن
علی بن محمد سخاوی (م ۶۴۳)	جمال القراء و کمال الإقراء در قرائات سبع
ابوالقاسم محمد بن عبدالله (م حدود ۶۵۰)	رساله ای در لغات قبائل عرب که در قرآن آمده
ابن ابی الاصبغ عبدالعظیم بن عبدالواحد (م ۶۵۴)	بديع القرآن
ابومحمد عبدالعزیز بن عبدالسلام (م ۶۶۰)	مجاز القرآن
ابوشامه شمس الدین عبدالرحمان بن اسماعیل (م ۶۶۵)	المرشد الوجیز در علوم قرآنی
محمد بن ابی بکر رازی (م ۶۶۶)	اسئلة القرآن المجید و أجوبتها
امام بدرالدین محمد بن عبدالله زرکشی (م ۷۹۴)	البرهان فی علوم القرآن در ۴۷ فن از فنون علوم قرآنی
بدرالدین محمد بن ابراهیم بن جماعه (م ۷۳۳)	کشف المعانی در متشابهات قرآن
کمال الدین عبدالرحمان بن محمد حلّی معروف به ابن العتاقی (م ۷۷۰)	الناسخ و المنسوخ
جلال الدین بلقینی، شیخ و استاد جلال الدین سیوطی (م ۸۲۴)	مواقع العلوم فی مواقع النجوم در انواع پنجاه گانه علوم قرآنی

ابوالخیر شمس الدین محمد بن محمد بن جزری (م ۸۳۳)	کتاب النشر فی القراءات العشر و کتاب غایة النهایة در طبقات قرآء و کتاب فضائل القرآن
جلال الدین سیوطی (م ۹۱۱)	کتاب الاتقان فی علوم القرآن و کتاب معترك الأقران در اعجاز قرآن در ۳ مجلد
قاضی زکریا بن محمد انصاری (م ۹۲۶)	فتح الرحمن در رفع و دفع اشکالات و ابهامات قرآن
ابو عبدالله محمد بن احمد مکی (م ۹۳۰)	الاحسان در علوم قرآنی
محمد بن یحیی حلبی (م ۹۶۳)	القول المذهب در کلمات رومی معرب در قرآن که اقتباسی است از کتاب المذهب سیوطی.

علاوه بر موارد فوق، مؤلفانی نیز در مقدمه تفسیر خود به مباحث علوم قرآنی پرداخته‌اند که عبارت‌اند از:

مقدمه جامع التفاسیر راغب اصفهانی، مقدمتان فی علوم القرآن شامل مقدمه کتاب المبانی و مقدمه المحرر الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز نوشته ابن عطیه، مقدمه تفسیر قرطبی، و تفسیر ابن کثیر و تفسیر طبری، مقدمه تفسیر آلاء الرحمن شیخ محمد جواد بلاغی، مقدمه مجمع البیان علامه طبرسی، مقدمه تفسیر آلاء الرحمن تألیف علامه بزرگ محمد جواد بلاغی (م ۱۳۵۲)، مقدمه تفسیر صافی در دوازده فصل به عنوان ۱۲ مقدمه در انواع مباحث علوم قرآنی، مقدمه تفسیر مرآت الانوار که با عنوان مقدمه تفسیر البرهان سید هاشم بحرانی به چاپ رسیده است. مقدمه مذکور تألیف ابوالحسن عاملی اصفهانی (م ۱۱۳۸) از شاگردان مرحوم مجلسی است. البیان فی تفسیر القرآن، نوشته استاد علامه سید ابوالقاسم خویی رحمه الله تعالی مقدمه لطیف و جامعی است در برخی مباحث علوم قرآنی و مباحث فی علوم القرآن نوشته دکتر صبحی صالح، استاد علوم اسلامی در دانشگاه لبنان. از میان آثار موجود مهم‌ترین کتابها در زمینه علوم قرآنی دو کتاب البرهان و الاتقان است.

البرهان فی علوم القرآن، تألیف امام بدرالدین محمد بن عبدالله بن بهادر زرکشی است. ایشان از برجسته‌ترین علما و دانشمندان قرن هشتم بوده‌اند. در سال ۷۴۵ در قاهره متولد و در همان دیار سکنی گزید و در رشته‌های مختلف علوم

اسلامی به سرحد استادی رسید. وی طبق مذهب شافعی تدریس فقه می‌کرد و فتوی می‌داد و در سال ۷۹۴ بدرود حیات گفت. کتاب *البرهان* زبده‌ترین کتاب در مباحث علوم قرآنی است. این کتاب شمول و گستردگی را با ایجاز و ایفاء در عبارت به هم آمیخته است. در این کتاب مباحث علوم قرآنی را تا ۴۷ نوع پیش برده و درباره هر یک آنچه لازم بوده گرد آورده است.

دومین کتاب، *الاتقان فی علوم القرآن*، تألیف جلال‌الدین عبدالرحمان سیوطی است. ولادت او در اسیوط مصر به سال ۸۴۹ بوده است (م ۹۱۱ در قاهره). او در تمامی علوم حدیث و تفسیر و دیگر علوم اسلامی ید طولایی داشت و تألیفات گرانمایی از خود باقی گذارد. او ابتدا کتاب استاد خود جلال‌الدین بلقینی (م ۸۲۴) به نام *مواقع العلوم* را محور قرار داد و کتاب *التحییر فی علوم التفسیر* را تألیف نمود. وی در این کتاب بالغ بر ۲۰۲ نوع از مباحث علوم قرآنی گرد آورد. سپس بر کتاب استاد خود، *البرهان* تألیف زرکشی دست یافت و بنای کتاب خود را بر آن نهاد. آن را تنقیح و تحریر نمود و مطالب بسیاری بر آن اضافه نمود و تا ۸۰ نوع از عناوین علوم اسلامی را در آن فراهم آورد.

کتاب *مناهل العرفان فی علوم القرآن*، نوشته محمد عبدالعظیم زرقانی، موسع‌ترین کتاب در علوم قرآنی در عصر اخیر است و مجلس اعلای اهر مصر این کتاب را برای تدریس در دانشگاه‌های اهر مقرر کرده است.

* * *

اینجانب پس از سالها تحقیق و بررسی درباره مسائل مختلف قرآن و مطالعه کتابهای گوناگون تألیف کتاب *التمهید فی علوم القرآن* را آغاز کردم؛ زیرا این مباحث به منزله تمهید و مقدمه برای تفسیر قرآن است. آنچه مرا بر تألیف این اثر تشویق کرد جای خالی چنین تحقیقی در کتابخانه‌های فعلی شیعه بود؛ در حالی که پیش از این کتابخانه‌های ما مملو از این قبیل تحقیقات بود. کتابهای موجود نیز تنها دارای بحثهای مختصری در برخی از این مسائل است و محققان به مطالب و بحثهای باارزش دسترسی ندارند، مگر آنکه آنها را از منابع پراکنده طبق مذهب اهل بیت (علیهم‌السلام) به دست آورند. به همین دلیل به تحقیق و نقد آثار و نظریات مختلف پرداختم و آنها

را با نصوص قطعی تاریخ و روایات متواتر و یا همراه با قرائن قطعی مقایسه کردم. در خلال مباحث کتاب *التمهید فی علوم القرآن* روشن شده که چه اشتباهاتی برای بسیاری از محققان و دانشمندان دست داده است. البته علت آن یا بی‌حوصلگی و یا تعصب نسبت به مذهب و طریقه خاصی است که بدان معتقد بوده‌اند. من هیچ مسئله‌ای را مطرح نکرده‌ام مگر اینکه در حد توانایی خود به اصالت و صحت آن اطمینان یافتیم. این کتاب تاکنون در ۶ جلد از سوی انتشارات جامعه مدرسین منتشر شده و مجلدات بعدی آن در دست تألیف است. خوشبختانه این کتاب با عنایت حق تعالی مورد توجه علما و دانشمندان قرار گرفته و اکنون به عنوان یک مرجع در حوزه و دانشگاه مورد استفاده محققان است. در جلد اول این کتاب درباره مسائل مربوط به وحی، نزول قرآن، اسباب نزول، جمع و تألیف قرآن بحث شده است. در جلد دوم قرائت و قراء و ناسخ و منسوخ بررسی شده است. در جلد سوم محکم و متشابه مطرح شده و با دسته‌بندی آیات، بیش از هزار آیه متشابه مورد دقت قرار گرفته است. جلد چهارم درباره مباحث مقدماتی اعجاز قرآن است. جلد پنجم به اعجاز بیانی قرآن اختصاص یافته و جلد ششم شامل اعجاز علمی و اعجاز تشریحی است. پس از آنکه شورای مدیریت حوزه علمیه قم این کتاب را به عنوان متن درسی تعیین کرد، ضرورت خلاصه کردن آن نمایان شد؛ از این رو در دو جلد تحت عنوان *تلخیص التمهید خلاصه شد*. همچنین کتاب *تاریخ قرآن* به درخواست سازمان «سمت» برای تدریس در رشته علوم قرآنی به زبان فارسی و با اقتباس از دو جلد اول کتاب *التمهید* همراه با اضافاتی به رشته تحریر درآمد.

کتاب حاضر در حقیقت خلاصه و بازنویسی کتابهای *التمهید فی علوم القرآن* و *صیانه القرآن من التحریف* است. این بازنویسی به گونه‌ای انجام گرفته که متناسب با سطح عمومی در حوزه و مقطع کارشناسی در دانشگاه باشد. البته برای سطوح بالاتر و استفاده محققان رجوع به مجلدات *التمهید* پیشنهاد می‌شود.

ربنا تقبل منا انک انت السميع العليم و ما توفیقی الا بالله علیه توکلت و الیه انیب

محمدهادی معرفت

قم - شهریور ۱۳۷۹